

ӘОЖ 80 FTAMP 16.21
<https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-3162.03>

¹Гульмира ӘБДІМӘУЛЕН, ²Ибрахим ШАХИН

¹PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақ тіл білімі кафедрасы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
abdimaulen.gulmira@yandex.ru ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Доцент, доктор, Еге университеті Түрк тілі мен әдебиеті бөлімі, Измир, Түркия
miharbisahin@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0167-2568

Қазақ, түрік және ағылшын дүние бейнесінің фразеологиялық фрагменті: “Ерек” концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі

Анната

Қазақ, түрік және ағылшын тілдеріндегі концепт өрісінің негізгі құрамдас беліктерін “Ерек” концептісі аясында гендерлік мәселелермен бірге тереңірек зерттеу осы мақаланың рухани құнды өзегі болып табылады. Лингвомәдениеттануды оқытуудың бір тармағы ретінде саналатын қазақ, түрік және ағылшын халықтарының тұракты тіркестері мен мақал-мәтелдерінің паремиологиялық қоры “Ерек” концептісін зерттеудің тілдік құралының қадір касиетін арттырады. Олар әлемнің тілдік бейнесін, оның құнды мазмұны мен мәдени стериотиптерін бөліп көрсетуде қызығушылық тудыратын тілдік құрал ретінде қызмет етеді. Әлемнің бейнесін тілдік және мәдени тұрғыдан суреттейді. “Ерек” концептісін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінің фразеологиялық тіркестері мен мақал-мәтелдер арқылы зерттеу кезінде әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық мәдени ерекшелігін анықтау негізгі мақсат болып көзделеді. Қолданылған мысалдар “Ерек” концептісін кайта жаңғыруға және қазақ, түрік, ағылшын тілдерінде берілген тіркестер құрамындағы тұжырымдамаларды категориялау параметрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Таңымал тұракты тіркестер мен мақал-мәтелдер қазақ, түрік және ағылшын халқының ұлттық өмірі мен танымының бейнесін ашады. “Ерек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін олардың әртүрлі бағыттағы түрлері талданады. Олар арқылы еркектерге номинациялық іріктеулер жасалады. Иріктеу критерийдің негізгі мәні нағыз “Ерек” концептісі бейнесінің тілдік образын анықтауға негізделген.

Кілт сөздер: Ерек концептісі, тұракты тіркес, мақал-мәтел, гендерлік критерий, лингвомәдениеттану

¹Gulmira ABDIMAULEN, ²Ibrahim SHAHIN

¹PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakh Philology, Nur-Sultan, Kazakhstan (abdimaulen.gulmira@yandex.ru) ORCID: 0000-0003-2228-1483

²Associate professor, doctor of Ege University Department of Turkish Language and Literatura, Izmir, Turkey (miharbisahin@hotmail.com) ORCID: 0000-0002-0167-2568

Phraseological fragment of the image of the Kazakh , Turkish and English world: national and cultural feature of the concept of “Man”

Abstract

The spiritual core of the article is the study of the concept of “Man” in conjunction with gender issues, which is one of the branches of the conceptual field of the Kazakh, Turkish and English languages. The paremiologically fund of stable expressions and proverbs of the Kazakh, Turkish and English people, which is part of the teaching of linguacultural, characterizes the value of the linguistic means of studying the concept of “Man”. They serve as a linguistic tool of interest in identifying the linguistic picture of the world, its valuable content, and cultural stereotypes. They describe the world in linguistic and cultural terms. The main purpose of the article is to study the concept of “Man” through the phraseology and proverbs of the Kazakh, Turkish and English languages, to determine the national and cultural features of the linguistic image of the world. The examples used to make it possible to reconstruct the concept “Man” and to determine the parameters of categorization of concepts in the composition of word combinations expressed in the Kazakh, Turkish and English languages. Popular phraseological phrases and proverbs reveal the image of the national life and knowledge of the Kazakh, Turkish and English people. Their types of multidirectional are analyzed in order to reveal the linguistic picture of the concept “Man”. Nomination samples for men are conducted through them. The essence of the selection criterion reveals the linguistic image of the concept “Man”.

Keywords: concept “Man”, phraseological phrases, proverbs, gender criterion, linguoculturology

Kиpисpe

Соңғы жылдары гендер мәселесі отандық лингвистика саласының маңызды зерттеу нысанына айналды. Бұл қандай да бір кездейсоқтық емес, себебі гендер мәселесі адам өмірінің құнды бір бөлігіне айналды. XX ғасырдың екінші жартыжылдығында американдық психоаналитик Р. Столлер физиологиялық қасиеттермен анықталатын жыныс ұғымының айырмашылығын анықтау үшін гендер категориясын қолданысқа енгізді. Бұғінде ол әлемнің әлеуметтік, мәдени, гуманитарлық және өзін-өзі тану салаларын зерттеу барысында үлкен сұранысқа ие.

Гендер – еркектер мен әйелдердің биологиялық қасиеттерін ғана емес, оларға қоғам мен мәдениет тараапынан жүктелетін рөлдері мен жауапкершіліктері бар әлеуметтік-мәдени тұтастық.

Гендер концептісі лингвистика саласында әртүрлі тәсілдер аясында зерттеліп жүр. Гендер – бұл ұжымдық және жеке сананың құрамдас бөлігі бола отырып, “Әйел/Ерек” концептісінің жиынтығын құрайды. Соңғы уақытта ғалымдар гендер концептісінің бір тармағы “Ерек” концептісін зерттеуге қызығушылық танытуда. Ол дербес индивид тілі мен сөйлеу дағдысында қалыптасқан стериотиптерде көрінетін танымдық құбылыс ретінде зерттеуді қажет етеді. Гендер өзін “Ерек” немесе “Әйел” бейнесінде көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіре отырып, тіл құрылымдарының өзіндік қысымына ұшырайды. Бұл концепт белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән гендерлік қатынастарды білдіреді. “Ерек” концептісін зерттеу күрделі мәселе болғандықтан, оны жеке ғылыми тәсілдер арқылы шешіп, ашу мүмкін емес. “Ерек” концептісі әлемнің барлық тілдерінде талқыланып жүрген мәселелердің бірі. Ол әр халықтың өзіндік тілдік мәдениеттінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие. “Ерек” концептісі тілдік мәдени қоғам аясында белгілі бір халықтың мәдениетін, ұлттық мінезі мен рухын анықтауға мүмкіндік беретін тілдік құрал.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттер мен талаптарды орындау үшін келесідей әдістер қолданылды: сипаттау әдісі; концептілік талдау әдісі және казак, түрік, ағылшын халық ауыз әдебиетінің мұралары, фразеологиялық, диалектологиялық, паремиологиялық түсіндірме сөздіктерден деректер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Антропоцентрлік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік қызметтермен өзара бірігіп, кез келген халықтың әдеп-ғұрып, салт-дәстүр және ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланыса отырып зерттеуді талап етеді. Гендерлік лингвистика мәселесін зерттеп дамытқан ресейлік ғалымдар Г. Рубин, А.В. Кирилина, О.А. Воронина, С.А. Ушакин, Д.Л. Негаевский, Е.И. Горошко, М. Арутюнян, Т. Рурко, А. Клецин, Т. Клименкова, В. Бодрова, гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдаған батыс лингвистері Дж. Лакофф, Д. Спендер, О. Есперсон мен отандық ғалымдар Г. Исмагулова, З.М. Нуржанова, Г. Шоқым, Қ. Жұбанов, Б. Хасанұлы осы саланың көптеген ерекшеліктерін анықтап, ғылымның дамуына елеулі үлестерін қости.

Сонымен қатар, мақаланың негізгі құралы мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер болғандықтан, аталған сала бойынша зерттеу жұмысын жасаған отандық ғалымдар М.А. Сыздықованың “Сопоставительно-типологический анализ фразеологических единиц глаголов речи” (на материале английского и казахского языков), Ж.К. Өмірәлиеваның “Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами” (на материале русского, казахского и английского языков) және М.Р. Есімжанованың “Межъязыковые фразеологические соответствия” (на материале английского, русского и казахского языков) еңбектерімен танысып, шолу жұмыстары жасалды. Сонымен қатар, мақалада қазақ тілінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер ғалым Ахмет Баржақсы баласының “Мың бір мақал, жиyrма уш жоқтау”, М. Шәріпханұлының “Қазақтың мақал-мәтелдері” мен І. Кенесбаевтың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” атты еңбектерінен алынды [1, 2, 3].

Мақаланың негізгі бөлігінің бірі болып табылатын түрік тілінің мақал-мәтелдерінің заманауи қоры бірнеше тараудан тұрады. Олардың тарихына қосымша талдау жасар болсақ, біріншіден, түркі мәдени кеңістігіндегі мақал-мәтелдердің жазылу тарихы өте бай және ұзақ уақытты қамтиды. Кейбіреулері ежелгі түркі жазбалары яғни, Махмуд Қашқаридың “Диуани лұғат ат-түрк” (Түркі сөздерінің жинағы) атты еңбегіне енген. Оған енген мақал-мәтелдердің көпшілігі қазіргі түрік тілінде қолданысқа ие. Екіншіден, түрік мақал-мәтелдерінің тарихының маңызды дереккөзі атақты оғыз эпосы “Қорқыт атанаң кітабы” болып табылады. Сонау VII-XIII ғасырды қамтитын эпикалық жинақ әңгімелерінде көптеген түрік тілінің мақал-мәтелдері кездеседі. Түрік тілінің мақал-мәтелдерін зерттеген ғалымдар Н. Муаллимоглу, О.А. Аксой, М. Юртбashi, С. Хегаард, З. Каймаз т.б. Сонымен қатар, осы мақалада ғалым, доктор Мехмет Язган [4] мен Али Хайдар Вайаттың “Түрік тілінің мақал-мәтелдері” [5] атты еңбектерінен мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер мысал ретінде қолданылды.

Ал, ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестердің зерттеу тарихы швейцар ғалымы Шарль Балли теорияларынан негіз алады. Ол тіркестерді **еркін** және **фразеологиялық бірліктер** деп екіге бөліп қарастырды. Жалпы ағылшын фразеологиялық тіркестерін зерттеген ғалымдар П. Смит, Ч. Хоккет, У. Вейнрайх, Г. Суит, И. Бар-Хиллел, А. Маккей болып табылады. Ғалымдардың пікіріне тоқталар болсақ, Логан П. Смит “Фразеология английского языка” атты еңбегінде фразеологиялық бірліктерді “...логика заңын да, грамматика

ережелерін де бұзатын аномалия” – деп түсіндірсе [6, 10-б.], Г. Суит “фразеологизмдердің категориялық белгісі – тұрақтылық пен идиомдылық. Ал, идиомдылықтың нышаны идиом мағынасының құрамындағы сөзге қатысы жоқ жеке факт болуында” [7, 139-б.]. А. Маккей “фразеологизмдердің ерекшелігі олардың даяр күйінде қолданылуы және олардың тұрақтылығында” [8, 201-б.] – деген анықтама береді. Мақалада ағылшын тілінің мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестерін мысал ретінде Ү. Кеңесбаеваның “Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздігі” атты еңбегінен алынды [9].

Ғалымдардың зерттеу нәтижелерінен “Ерек/Әйел” концептісі барлық ұлттар мәдениетінде кездесе отырып, өзіндік айырмашылықтарымен әмбебаптық тұрғыда сипатталады. Әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына, өмір сүру ортасына және ұлттық көзқарасына қарай олардың концептсфера ерекшелігі айқындалады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде “Ерек” сөзіне берілген анықтамасы 1. Ер жынысты адам. 2. Әйелдің некелеп қосылған күйеуі, жұбайы. 3. Күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт. 4. Хайуанаттардың, басқа да жанды тіршілік иелерінің тұқым шашатын жыныстылары [10.344] – деп, түсіндіреді. Ал, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде “Ерек” сөзі “Ер” сөзінен бастау алады. **Ер** 1. Адамның ерек жыныстылары, ерек. 2. Әйелдің жұбайы, күйеу. **Ер бала** - ерек бала, ұл бала. **Ерге шықты [тиді, барды]** - тұрмыс құрды, күйеуге тиді. Ал, **Ерек** сөзі 1. Жан-жануарлардың ұрық шашатын жыныстылары. 2. Адам баласының ер жыныстылары. 3. Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, жұбай, бай [11, 229-230-б.] – деп, түсіндіреді.

Сонымен қатар, “Ерек” сөзінің “Ер” сөзінен бастау алуын қазақ ауыз әдебиетінің кейбір ертегілері, батырлар жырлары мен эпостарында кездесетін антропонимдердің алдына “ер” гендерлектісімен тіркесіп келген “*Ер Қосай, Ер Қодар, Ер Тарғын, Ер Қекше, Ер Төстік, Ер Сайын*” сияқты есімдерді қолдануымен дәлелдеуге де болады.

Жоғарыда берілген анықтамаларға сәйкес “Ерек” концептісі ең алдымен оның физиологиялық, жас ерекшеліктері тұрғысынан және әлеуметтік мәртебесін білдіретін отбасылық жағдайымен анықталады. Академик Әбдуәли Қайдардың “Қазактар ана тілі әлемінде” атты кітабында берілген мысалдар сараптама жасау үшін пайдаланылды. Олар:

Ер 1. Ар-намыс үшін саналы, батыл әрекеттерге баратын, адамгершілік қасиеті мол ерек жынысты азамат; **2.** Ерек адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатынасы. **Ер бала** – ерек кіндікті жас өспірім, жеткіншек, ұл. **Ерлі-байлы** - некелесіп тұрмыс құрған ерек адам мен әйел кісінің бір-біріне жақындық қатынастың дөрекілеу айтылатын түрі. **Ерлі-зайыпты** - занды түрде некеге отырып, бір-біріне жұбай болған адамдардың арасындағы жақындық дәрежесі [12, 324-б.] – деп түсіндіреді.

Қазақ тілінде ер адамның жасына және қоғамдағы орны мен әлеуметтік рөліне байланысты “Ерек” тезаурсын түзетін ұл, **ер бала**, ұлан, жас ұлан, бозбала, жігіт, жас жігіт, жігіт ағасы, ер, ерек, ері, байы, қүйеу, қүйеу жігіт, отағасы, әке, ата, аргы ата, ұлы ата, тұп ата, баба, ақсақал, шал сөздері паремиологиялық дүние бейнесінде “ерек – ұл”, “ерек – ер бала”, “ерек – бозбала”, “ерек – жігіт”, “ерек – қүйеу”, “ерек – отағасы”, “ерек – елағасы”, “ерек – әке”, “ерек – ата”, “ерек – шал”, “ерек – баба” макрофреймдік құрылымда сомдалатын “Ерек” образын кескіндеуге қатысады – деп түсіндіреді ғалым Г. Сағидолда [13, 255-б.].

Қазақ халқында ер адамның сыртқы келбетін, таным-түсінігін, сипаттайтын мақал-мәтелдер диапозоны өте кең. Мысалы: *Ер - атымен, құс - қанатымен; Ер елімен сәнді, гүл жерімен сәнді; Ер елінде семіз, балық көлінде семіз; Ер жақсысы тұзде батыр, үйде құл; Ер жігіт бір сырты, сегіз қырлы болсын; Ер жігіт, етек жеңі кең жігіт; Ер жігіттің жолдасы - жүректілік; Ердің өзі ер емес, сөзі ер* [2, 574-591-б.]. Талапты ерге нұр жауар; Ердің ерлігін білмеген, құдайдың бірлігін білмейді; Ерді көрсөң қыдыр тұт, асты көрсөң қадір тұт [1, 9-10-б.]. Аталған мақал-мәтелдер ер адамға қатысты ақпараттармен ұштасып, тіл арқылы тобықтай түйін жасайды.

Оларға адамның биологиялық және физиологиялық сипаттамалары мен сыртқы келбеті, зияткерлік қабілеттері, отбасылық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі және ерлердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдері жатады. Қазақ дүние бейнесіндегі осы белгілері ерек туралы идеялардың негізін құрайды. Көбіне “Ерек/Әйел” концептілері өзара қарама-қайшылыққа негізделген “дұрыс-бұрыс” оппозициялық санаттағы бір паремиологиялық деңгейдегі бірлік аясында қарастырылады. Олардың арасындағы байланысты жүзеге асыратын фреймдік тармақтар іштей “ата-ана”, “ұл-қызы”, “қызы-қүйеу”, “ерлі-зайыпты” т.б. болып жіктеледі. Бұл тармақтардың әрқайсысы қазақ халқының салт-дәстүрінде қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді [13, 254-б.].

Түрік тілінің түсіндірме сөздігінде **erkek**, **-ğı** is. 1. İnsan, hayvan ve bitkilerin dışiyi dölleyesek cinsten olanı [ер адам. Әйелді ұрықтандыратын адам (жануарлар мен өсімдіктер)]. 2. Yetişkin adam, **kadın** каршы: “Erkekler gelince buraya, karilar işte böyle kaçar.” – O.C. Kaygılı (Ерексек адам әйелге қарсы: “Міне, ер адамдар үлкен олжалы болғанда қаша бастайды”). 3. **Koca**: Kadın erkeğini uğurladı. (*Kүйе*: әйелі ерін аттандырады). 4. s. *mec.* Sözne güvenilir, mert (сөзге берік, мәрт). 5. Girintili ve çıkışlı olmak üzere bir çift oluşturan nesnelerin çıkışlısı (жұпты құрайтындар). 6. Sert, kolay büükmez: *Erkek demir, erkek bakır* (қатты, иілуі қын. *Ерекек темір, мыс*). **Erkek fatma** (veya **ayşe**) erkek gibi davranışları olan kadınlar için kullanılır (ерлердің мінездік құлқы бар әйелдерге (Фатма немесе Айшаға) айтылады). **Erkek gibi**, erkeğe yakışır biçimde, erkeğe benzer (ол ер адам сияқты): *Ayşe hanım erkek gibi sesiyle bağırıldı* (Айша ханым ер адам дауысымен айғайлады). **Erkek olmak** (ерекек болу) 1) kadınen cinsiyet değiştirmek; 2) erkeğe yaraşır davranışlarda bulunur duruma gelmek (өзін ерекекке лайықты ұстасу) – деп түсіндіреді [14, 721-722-б.]. Сонымен бірге, түрік тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орныны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **adam**, **erkek**, **insan**, **kişi**, **baba**, **oğul**, **koca**, **eril**, **çoçuk**, **dede**, **amca**, **dayı**, **enişte**, **damat**, **hoca**, **bey**, **sahip**, **büyükba**, **moruk**, **babalık** (ерекек, ерекек, адам, адам, әке, ұл, күйеу, ер бала, атасы, агасы, агасы, агасы, күйеу, ұстаз, мырза, қожайын, атасы, қарт, әке) сөздері қолданылады.

Ал, ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде **man noun (plural men** (*көпше түрі*) 1. A grown-up male human being – ересек адам баласы. 2. An individual person –жеке дара адам. 3. Mankind - азамат. 4. A piece used in chess or other board games - шахмат немесе басқа үстел ойындарында қолданылатын фигура, - деп түсіндіреді [15, 281-б.]. Ағылшынша-қазақша аударма сөздікте **Ерекек** сөзінің аудармасы “man; husband; male” деп аударылады [16, 101-б.]. Ағылшын тілінде ер адамның жасы, қоғамдағы орны, әлеуметтік, отбасылық және туыстық жағдайына қарай **man**, **boy**, **fellow**, **son**, **youngster**, **junior**, **guy**, **child**, **youth**, **male child**, **gentleman**, **sir**, **human**, **husband**, **person**, **human being**, **boyfriend**, **mankind**, **male**, **person**, **personage**, **husband**, **father**, **brother**, **brother-in-law**, **grandfather**, **granddad**, **elder**, **great-grandfather**, **old man** (ерекек, ұл, жігіт, ұл, жас жігіт, бала, ер бала,

дженштальмен, мырза, адам, күйеу, адамзат, ер, адам, кейіпкер, күйеу, әке, ага, қайын інісі, атасы, улken атасы, бабасы, қариясы, қарт) сөздері қолданылады.

Ағылшының әйгілі ғалымы Р. Лакофт Ерлер мен әйелдердің тілін зерттей келе, “Әйелдің тілі мен орны” атты еңбегін жазып шықты. Ғалым тілдің антроцентрлік құрылымын зерттей келе, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы рөлін тіл арқылы жаңаша идеялармен зерттеді. Нәтижесінде әлеуметтану, мәдениеттану, лингвистика және философия сияқты ғылымдардың өзіндік қызылсызының арқасында жаңа ғылыми ағым яғни, гендер мәселесі туды. Ол барлық ұлттар тіліне ортақ мәселе болып келеді” – деп қорытады [17].

Ағылшын ғалымдары қоғамдағы ереккітің физикалық және психологиялық жәй-күйін бейнелейтін ерекшеліктерін зерттей келе, келесідей категорияларға тоқтады. Олар: **metrosexual** – бұл сыртқы келбеті мен өмір салтына көп уақытын және ақшасын болетін, эстетикалық сезімі жоғары ер адамдар; **technosexual** – заманауи техниканың жаңалықтарға ерекше құмарлық танытатын ер адамдар; **übersexual** - бойында ереккек қатысты барлық қасиеттері бар ер адамдар; **himbo** – сымбатты көрінеді, бірақ жалған мінезі көп ер адамдар. Соңғы жылдары жаңа бұқаралық ақпарат құралдары осы айтылған категориялар аясындағы ер адамдардың жаңа түрін көптең насиҳаттауда. Соның дәлелі ретінде аталған терминдер жастар лексиконында жиі қолданысқа енуде.

Жалпы “Ерек” концептісін ашатын фреймдік тараулар ереккескінің ұлттық түйсікте код болып таңбаланған тәнірі текті, алып құштің, қайраттылық пен мәрттіктің, сырттағы тіршіліктің иесі ретінде тек ереккек ғана тән белгілермен айқындалады. Ерек - аспан әлемінен жаратылған, оны Тәнірдің өзі жаратқан - асылзада (мифтік тұрғыдан), Алланың сүйікті құлы, жердегі елшісі (діни тұрғыдан) деп қабылдайды. Сондықтан, жер бетінде, Ерек – бақ пен құттың, берекенің, молшылықтың белгісі. Ерек бойынан **биофизиологиялық тұрғыдан** - өте шыдамды, ыстық-суыққа төзімді, шаруа; **еңбек тұрғысынан** – тіршілікпен айналысушы, мал табушы, отан мен отбасын қорғаушы, байлық-дәulet жинаушы; **әлеуметтік тұрғыдан** - ел қамын ойлаушы, жерін қоғаушы, ерлік көрсетуші, жауға шабушы, жауынгершілікпен айналысушы, билік жүргізуші, шешім шығарушы; **биологиялық тұрғыдан** – ұрпақ жалғастыруышы, тектілікті сактаушы, отбасын құрушы сияқты т.б. көптеген қасиеттерге ие. Осылардың барлығы субъективті “ер адам” болып келген паремиялардың жалпы мазмұнында нақты көрініс береді.

“Ерек” концептісінің тілдік бейнесін ашу үшін қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде ел аузында қолданыста жүрген тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер көптеп ұсынылады. Олар ана тілінде сөйлейтіндер үшін “Ерек” концептісінің маңыздылығын дәлелдейді. “Ерек” концептісінің номинативті өрісі тікелей мағынадағы бірнеше сөзден тұратын, тікелей және ауыспалы мағынадағы сөздерден және имплицитті (жасырын мағына) номинациялармен ұсынылған. Барлық таңдалған лексикалық бірліктерге компонеттік талдау жүргізе отырып, төмендегідей бірнеше гендерлік белгіні анықтауга мүмкіндік туды, олар еректің: “отбасылық жағдайы”, “қогамдағы жағдайы (әлеуметтік мәртебе)”, “туыстық қатынастары (туысқан)”, “жасы”, “мінез-құлыш белгілері”, “ақыл-ой қабілеттері”, “махабbat саласындағы әйел кісімен қарым-қатынасы”, “мұліктік жағдайы”, “қызмет мәртебесі”, “жүріс-тұрысы”, “әлеуметтік, қогамдық нормаларды сақтауы/сақтамауы”, “махабbat саласындағы ер адамның мінез-құлыш ерекшеліктері”, “туыстық емес қатынастар (қаны жақын емес туыстық)”, “сыртқы келбеті”.

Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің семантикалық ерекшеліктеріне сәйкес “Ерек” концептісінің мәнін аштын бірнеше категорияларды құрып, оларды мысалдармен көмкердік. Семантикалық белгілердің жиынтығы бойынша гендерлік компоненті бар лексемалар бірнеше лексикалық-семантикалық категорияларға жатады.

Осы тұста, ғалым Г. Шоқым “Гендерлік категориялау мәселелері лексиконға сүйене отырып қарастырады. Ол сөздер мен олардың эквиваленттік бірліктерін оның астарында күрделі экстралингвистикалық (энциклопедиялық) білімді танытатын жүйе ретінде анықтады. Категориялау “еректік” және “әйелдік” деп аталатын гендердің тірек категорияларының өзі адамның физикалық табиғатынан туындаған метафоралары ретінде танылады. Сонымен қатар, метонимиялық когнитивтік ұлғілердің түптүлға мәнінде жұмсалуы негізінде жүзеге асырылады” [18, 89-б.], – деген пікіріне тоқталып өтуге болады.

Осы қагидалар аясында “еректік” категориялаудың мағынасын қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде топтастырып, олардың мәнін мақал-мәтелдер арқылы ашып, мақаланың тілдік бейнесін көруге болады:

- **еректерге арналған жалпы атаулар:** ер, ерек, ұл, жігіт, жолdas, азамат т.б.

Қазақ тілінде: *Təuір жігіт ақылына сеніп, іс қылар; Emti tіri жігіт елінің намысын, торғайының қамысын қорғайды; Еркек қой бұралқы болмас; Ердің құны жуз жылқы; Елінде ер - дана; Алтын белдік - бел сәні, асыл жігіт - ел сәні* [1, 2, 3];

Түрік тілінде: *Erkek adamin erkek çociği olur* (ерден ер туар); *Erim er olsun da yerim çalı dibi olsun* (ерім ер болсын, тұрағым өр болсын); *Et kanlı, yiğit canlı gerek* (ет майлы, ер сайлы болсын); *Erkek aslan dışisine bakar da kuvvet alır* (жасақсы әйелден еркек қуат алады) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Boys will be boys* (ерден ер туады); *My son is my son till he gets him a wife, but my daughter's my daughter all the days of her life* (менің ұлым - әйел алғанша менің ұлым, менің қызыым - Құдай алғанша менің қызыым); *Deeds are males, and words are female* (еңбек - еркек, сөз- әйел) [9].

- **отбасылық жағдайы:** күйеу, бай, зайып, жұбай, қорған, асыраушы, қорғаушы, қожайын, сұр бойдак, косак, салт басты т.б.

Қазақ тілінде: *Еркек – ер азамат, ел қорғаны; Байсыз қатын – баусыз оймақ; Байы өлген қатынның беті жара, багы тайған батырдың еті жара; Ерлі-байлы ұрысар да керісер, керісер де келісер; Екі жарты – бір бүтін, ерлі-қатын – бір түтін* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkek sel, kadın göl* (еркек тасқын, қатын көл); *Karı ile koca arasına giren pişman olur* (ерлі зайыптының арасына түскен өкінер); *Karı-koca arasına şeytan bile giremez* (ерлі-зайыптылар арасына сайтанда кіріспес); *Kocanı göre bağla başını, harcına göre pişir aşını* (куйеуіңе қарап, орамал байла басыңа, шығыныңа қарап, матымын келтір асыңың); *Kocasını vezir eden de karısı, rezil eden de karısı* (куйеуін зор ететін де, қор ететін де әйелі) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Marriage makes or mars a man* (үйлену ер адамның маңызды қадамы); *A man without a woman is like a ship without a sail* (әйелсіз еркек, желкенсіз кемемен тең); *There's one good wife in the country, and every man thinks he has her* (әрбір еркек өз әйелін әлемдегі ең керемет дөн санайды); *Like husband, like wife* (ерлі-зайыпты бір бүтін); *One bone one flesh* (әйел мен еркек бір бүтін); *Man is the head, but woman turns it* (еркек бас, әйел мойын); *Man, woman and devil are the three degree of comparison* (әйел мен еркек бір бүтін); *A good wife makes a good husband* (жасақсы әйел жасаман еркекті адам етеді); *Behind every great man there's a great woman* (әрбір ұлы еркек артында әйелі тұрады); *Men make houses, women make home* (үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар); *Әйел - үйдің сәні, ер -*

елдің сәні); *Lord and master, the good man of the house* (еркек отбасының берекесі) [9].

- **әлеуметтік мәртебесі:** мырза, азамат, атқосшы, палуан, атпаз, атбегі, молда, аңшы, ұста, етікші, сал, сері, үйші, құл т.б.

Қазақ тілінде: *Азамат елдің ажары; Азаматпен дос бол, қадіріңді біледі; Мырза күімі жалтырауық, сұық түссе қалтырауық; Молда анасынан үлкен; Молданың аузы азанды, көзі қазанды; Ұстаз қандай болса, шәкірт сондай болады; Құл болса да құдаңды сыйла; Құл құтырса, құдыққа қармақ салады* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba düşmanı oğul dostu olamaz* (әкесінің жауы, балага дос болмас);

Ағылшын тілінде: *Men get wealth, and women keep it* (еркек ақша табады, әйел әмиянга салады); *The dainties of the great are the tears of the poor* (ел агасы іріткіл келсе, елін жау шабар) [9].

- **туыстық қатынасы:** аға, көке, отағасы, әке, ата, арғы ата, ұлы ата, тұп ата, баба т.б. Қазақ тілінде: *Жақсы әке жаман балага қырық жыл ырзық; Әкесі қой баға білмегеннің баласы қозы баға алмайды; Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді; Атадан бала туар, атасының жолын қуар; Әке - айдын, бала - ұя; Әке - бауыр, бала - мас; Бабаңың тал қондырганы, өзіне ат қалдырганы* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana* (ата малы тез таусылар, өзіңнің тапқаның берекелі); *Baba malı tez tüketen* (әкеден қалған нұл тез таусылар); *Baba olmayan, babasının kıymetini bilmez* (әке болмаган әке қадірін білмес); *Baba sözü dinlemeyen pişman olur* (әке ақылын алмажан пұшайман болар); *Atanın (babanın) sanatı oğuna mirastır* (әкенің өнері – баласына мұра); *Atasını tanımayan, Allah'ını da tanımaz* (атасын танымаган - Алласында танымас); *Hayırsız kardeşten hayırlı arkadaş iyidir* (қайырымды дос артық); *Bağ babadan, zeytin dededen kalmalı* (жұзімдік әкеден, зәйтүн атадан мұра болуы керек); *Babaya dayanma, kariya güvenmeme* (әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Miserly father makes a prodigal son* (жақсы әке балага қырық жылдық азық); *The father buys son, big grandchild sells and his son things* (жақсы әке жаман балага қырық жылдық азық) [9].

- **жас ерекшеліктері:** ер бала, ұлан, жас ұлан, бозбала, жас жігіт, жігіт ағасы, қарт, ақсақал, шал т.б.

Қазақ тілінде: *Шал болсаң, мал болмайсың; Шал болғанмен, қария болмас, шалишық су жиналғанмен, дария болмас; Ақсақалды ауыз азбайды; Ақсақалдан баты алған, құдайлдың раҳметіне жолыгар;*

Жігіт күмімен емес, зейінімен сыйлы; Жігіт көркі - өнер; Жас жігіттің жарасы, жол-жөнекей жазылар; Қарт келсе асқа, жас келсе іске; Қарт кісіні қадірле, өзінде қарт боласың [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Yiğit canını kolay vermez* (жігіт жасын оңай алдырмас); *Yiğit ekmeğiyle yiğit beslenir* (жігіттің дәмі жігітке нәр болар); *Yiğit meydande belli olur* (жігіт алаңда танылар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Faint heart never won fair lady* (қызды болса үмітің, батылды бол жігітім!) [9].

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жақсы жігіт):** батыр, батыл, күшті, нар, қайсар, өткір, бір сөзді, мәрт, жомарт, ақылды, жетелі, білімді, талапты, өнерлі, әдепті, жайсаң жігіт, арлы, намысты, абырайлы, ырысты, пысық, іскер, шешен, еңбекқор т.б.

Қазақ тілінде: *Жігіттің жақсысын - сұлтан, ит жақсысын - сырттан дейді;* Жақсы қызы - жағадағы құндызы, жақсы жігіт - көктегі жұлдызы; *Адам болар жігіттің етек-жесені кең болар;* Адам болатын жігіт әуелі өз наңсін билейді, сонан соң ауылын билейді; *Алғыс алған жігіттің аты байгеден келеді;* Жігіттің жақсылығын жүртты білер [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Er lokması er kursağında kalmaz* (ердің дәм-тұзы ердің мойнында кетпес); *Er altında at, gauret altında er ölüür* (ер астында ат, ұят астында ер өлер); *Yiğit, arkasından vurulmaz* (жігіт жауға жауырының қаратпас); *Dost dostun ayıbını söyler* (дос достың айыбын айттар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A man is known by the company he keeps* (досыңды көрсет кім екеніңді айтайды); *Debt is the worst kind of poverty* (қарызды берген батыр емес, алған батыр) [9].

- **мінез-құлық ерекшеліктері (жаман жігіт):** жарлы (кедей), сорлы (сормаңдай), жетесіз, өркөкірек, өркеуде, тәкаппар, керенау (керден), қыныр (қырсық), еріншек (жалқау), бос (босбелбеу), сыйдыр т.б.

Қазақ тілінде: *Жаман жолдасын жауға алғызар, өзін ұятқа қалдыраң*; *Жаман етікші біз таңдайды, жаман жігіт қыз таңдайды;* *Жаман түгие жабуын жер, жаман жігіт ауылын жер;* *Жаман жігіт - той бұзады, жаман әйел - үй бұзады;* *Жаман теке - сүзіскең, жаман жігіт - ұрысқаң;* *Би жаманы дауға алдырады, жігіт жаманы жауға алдырады* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erinenin oğlu kızı olmamış* (ерінгеннің ұл-қызы болмас); *Yiğit lağabıyla anılır* (жігіт лақап атпен әйгілі болар) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *to wear the pants/trousers* (отағасы болу, отбасына үстемдік ету); *A hungry man is an angry man* (қарны аи

еркек, ашулы еркек); *A man or words and not of deeds is like a garden full of weeds* (сөзінде тұрмайтын адам, жеміссіз бақбен тең); *Every man has a fool in his sleeve* (әр адамның өз шайтаны бар); *He that fears every bush* (қорқақ адамның шешім қабылдауы қынын); *Despair gives courage to a coward* (қорқақтың қуа берсең батыр болады); *The devil finds work for idle hands to do* (кереңау жігітке кесептәп жолдас кез болар); *None is a fool always, every one sometimes* (адаспаймын деген жігіт талтұсте адасады) [9].

- **ақыл-ой қабілеттері:** ақылды, данышпан, тапқыр, есті, ақымақ, есерсөк, есалан т.б. Қазақ тілінде: *Ер жігіттің еki сөйлегені - өлгені; Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді; Ер намысқа шабады, намысқа шапса, алысқа шабады, Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады* [1,2, 3].

Түрік тілінде: *Her delinin başına bayrak dikilse bedestende bez kalmaç* (есалаң атаулы басына байрақ байласа, базарда мата қалмас); *Hüneri ustadan görmeyen, öğrenmez* (өнерді үстадан көрмеген үйренбес); *İşini bilmeyen kasap, ne biçak kor ne masat* (олақ қасапты не пышагын сындырап, не қайрагын күл қылар); *Dostun attığı taş, baş yarmaz* (досың атқан тас басыңды жармас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A fool may ask more questions in an hour than a wise man can answer in seven years* (ақылды еркектің сөзі салмақты келер); *A wise man never wanted a weapon* (ақылды адамға қарудың қажеті жоқ); *Every man has defects of his qualities* (қайғысыз адам, қапасыз қадам болмайды); *Experience is the mother of wisdom* (көп жасасағаннан сұрама, көп көргеннен сұра); *Fools may sometimes speak to the purpose* (жасаманың айтқаны емес, сандырағы келеді); *A fool's tongue runs before his wit* (ақымақтың тілі тез); *He that once deceives ever suspected* (бір рет өтірік айтқан адамға одан былаі сенбейтін болады); *Fools and madmen speak the truth* (есалаң мен есуас жігіт шынын айтады); *Fools grow without watering* (ақымақ суармасаңда өседі); *Fools have fortune* (жасаманың жолы болғыш) [9].

- **махабbat саласындағы әйеліне қатынасы:** дос, қымбатты дос, сүйкімді, қымбатты, қорған, серік, сері, ғашығы т.б.

Қазақ тілінде: *Дос - ажарың, жолдас - базарың; Досың шақырса жүгір, дүшпаның шақырса тыыл; Серінің аты да сері; Сүймеген жардың ерні сүйк;* *Дос сені сүйіп қорғайды, жау іші күйіп саірайды* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Bin dost az, bir düşman çok* (мың дос аз, бір дүшпан көп); *Bin kişi değmez bir kişi, bir kişi değmez bin kişi* (мың кісі танымас бір кісі болар, бір кісіге татитын мың кісі болар); *Dost başa,*

düşman ayağa bakar (дос басқа, дүшипан аяққа қарар); *Yanınızda bir arkadaş varsa, hiçbir yol uzun degildir* (жсаныңда жсолдасың болса, еиқандай жол алыс болмас) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Every man has two good days with his wife – the day he marries her, and the day he buries her* (әрбір еркектің әйелімен бірге өткізген екі жсақсы күні бар, әйеліне үйленген және әйелін көмгендік күн); *A good Jack makes a good Jill* (жсақсы еркектің әйелі де жсақсы); *A fair wife without fortune is a fine house without furniture* (жсақсы әйелсіз үй жиһазсыз үймен тең); *A man's best fortune or his worst is a wife* (еркектің соры да, бағы да әйелі); *A good man is hard to find* (жсақсы жар табу қыын); *A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks* (Ер кісі өзін қанша жаста сезінсе - сонша жаста. Әйел қанша жаста бол көрінсе - сонша жаста); *First thrive, then wife* (үйлену оңай, үй болу қыын) [9].

- **мұліктік жағдайы (қаржылық жағдайы):** қожайын, бай, би, кедей т.б.

Қазақ тілінде: *Жалғыз ағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас; Қоқайының қарыны тоқ, құлдарымен ісі жоқ;* Бай - барымташыл, хан - қарымташыл; *Бай байға құяды, сай сайға құяды;* Би бол, би болмасаң би түсемтін үй бол!; *Би болу оңай, билік айту қыын;* Кедей болар жігіт, еріншек келер; Кедей талқан тапса, жел үшірыпты; *Кедей бай болсам, бай Құдай болсам дейді* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Atın varken yol tamı, ağan varken el tamı* (атың барда жол таны, қожаң барда ел таны); *Dost ile ye iç, ama alış-veriş uarpta* (досыңмен бірге ішіп-же, сауда-саттық жасасама) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *All work and no play make Jack a dull boy* (бір жетістікке жету үшін көп жұмыс жасау қажет); *A moneyless (silver less) man goes fast through the market* (ақшасыз адам - өтімді); *A man's wealth in his enemy* (еркектің байлығы, оның - жауы); *The devil dances in an empty pocret* (кедей адам қылмысқа бейім келеді); *A friend in need is a friend indeed* (жоқ кездегі дос - дос, бар кездегі дос - бос)[9].

- **кәсіптік жағдайы:** жауынгер, сарбаз, атқыш, жұмысшы, мердігер, шебер, шаруа, шөп шабушы, жер жырушы, шопан, аңшы, саудагер, құрылышы, суретші, ағаш ұстасы, жаттықтырушы, тігінші, етікші, аспаз, балықшы, қызметші, діни қызметкер, ұстаз, емші, жузуші, теңізші, мерген т.б.

Қазақ тілінде: *Ата кәсібі - бала нәсібі;* *Ат ер сақтайды, ер ел сақтайды;* Жауынгерге жара да жарасады; *Жауынгердегі қолкүрек,* ажалды алыстату үшін керек; *Қызмет - ердің ақысы;* Мерген козімен, шешен созімен қадірлі; *Шебердің мінін шебер табады;*

Шешенің қолы, шешенниң сөзі - алтын; Шебердің өзі жүз жасайды, ісі мың жасайды [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Av avlayanın, kemer bağlayanın* (аң аулагандікі, белбеу байлағандікі); *Mimar yapılarıtı taşlarla değil, yüreğiyle kurar* (ісін жсан жүргегімен жасайтын кәсіпкер адам) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *A man is never too old to learn* (жігітке жеті өнер аз); *Every man has his hobby* (әр еркектің өзіне тән ісі бар); *Eagles fly alone* (мықты жігіт шаруасын жалғыз өзі жсайды); *The early man never borrows from the late man* (ерте тұрған еркектің ырысы артық); *An empty sack cannot stand upright* (қарны аш адам жұмыс істей алмайды); *Every man to his trade* (коңілің тартаған іске қол ұрма) [9].

- еркектің махаббат сферасындағы мінез-құлық ерекшелігі: еріксіз, әріптес, ғашық, әйел жанды т.б.

Қазақ тілінде: *Жарлы болар жігітке, қазалы мал тап болар, Жалғыз болатын жігітке бедеу қатын тап болар; Екі жарты - бір бүтін, ерлі-қатын - бір бүтін; Түге тұзға келеді, жігіт қызға келеді; Күйеу келсе - қызы тұрмас, бесін келсе - күн тұрмас; Қызы сүйсе қалар, жігіт сүйсе алар* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Erkeğin nefsi birdir, kadindaki dokuzdur* (еркектің менмендігі жалғыз, әйелдің менмендігі тоғызы болар); *Erkeğin kalbin giden yol, midesinden geçer* (еркектің жүргегіне жсол оның асқазаны арқылы өтеді); *Erine göre bağıla başını tencerene göre pişir aşımı* (еріңе қарай бағалай біл басыңды, қазаныңа қарай пісіре біл асыңды) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *The way to a man's heart is through his stomach* (еркектің жүргегіне жсол асқазан арқылы жүреді); *A young man should not marry yet, old man not at all* (жастай үйленуге болмайды, қартайғанда үйленуге мұлдем болмайды); *Harted is a blind, as well as love* (ғашық адам да, жек көрген адам да - соқыр) [9].

- туыстық қатынас (қаны бөлек): қайын ата, қайын аға, күйеу бала, қайын іні, құда, өгей бала, жезде, бажа т.б.

Қазақ тілінде: *Қалыңдығына өкпелеген күйеу, қайын атасына сәлем бермейді; Атасыз ұлдың аузы ұлken; Агадан - ақыл, атадан - нақыл; Қайындағы күйеуден - қарғылаған тазы артық; Жаман күйеу – қайын сақ, Қос аяқты бажса, төрт аяқты бота тату; Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық* [1, 2, 3].

Түрік тілінде: *Eniște, kalsın iniște yokușta* (куйеу бала өңістене өрде қалсын) [4].

Ағылшын тілінде: *Like father, like son* (әкеге қарап ұл өсер); *The younger brother is a better gentleman* (ага - бор, іні - тас; Агасы адасса, ініци из кеседи) [9].

- **сыртқы сипаттамалары:** келбетті, тартымды, шымыр, сұңғақ, томпак, келісті т.б. Қазақ тілінде: *Шымырдың сезімі сергек; Жігіттің көркі - сақал, сөздің көркі - мақал; Жігіттің көркі - сылқымдық пен даналық; Көрікті әйелдің, күйеуі көріксіз; Жігіттің көркінен таныма, сертінен таны [1, 2, 3].*

Түрік тілінде: *Bekar gözü, kör gözü* (жалғыз көз - соқыр көз); *Bekarlık gibi sultanlık olmaz* (бойдақтықтай сұлтандық болмас); *Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır* (адам көркі шуберек, ағаш көркі жапырақ); *Erkek kendini hisettiği kadar yaşlıdır* (ереккөзін қанша жаста сезінсе, сондай жаста болады) [4, 5].

Ағылшын тілінде: *Handsome is that handsome does* (тәні сұлу – сұлу емес, жасыны сұлу -сұлу); *Some are wise, some are other wise* (бір адамның бойы аласа, бір адамның ойы аласа); *Early wed, early dead* (ерте үйленген, ерте өлеңді); *Every man Jack* (көлденең көк атты); *Fair without, false within* (сырты бутін, іши түтін); *It is not the gay coat that makes the gentleman* (адамның сырты келбеті алдамышы) [9].

Осылайша, “Ереккөзі” концептісі түрлі нормативті бірліктер мен мақал-мәтедлермен ұштасады. Олардың астарында өз ана тілде сөйлейтін халықтардың ереккөз туралы өрісі, ойы, танымы шоғырланған. Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтеддерден ереккітің сыртқы келбеттің сипаттайтын параметрлер байқалады. Олар “Ер” сезінен бастау алышп, “Ереккөзі” концептісін түзейді. Оның дәлелін академик I. Кеңесбаевтің Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен табуға болады. **Ер басына құн туды** – қызындық жағдайга тап болды; **Ер бесіктен танылады** – жастайынан көзге түседі; **Ердің басы екі елу** - ереккөз ұзақ жасасамасада, атағы жасайды; **Ердің ері, егуедің сынығы** (көне) – асыл тектің үрпағы; **Ердің сезін екі ауыз сөзбен бітірді** (көне) – ұтымды үкім айттылды; **Ердің құны, нардың пұлы** - бағалы нәрсе; **Ересек тартты, ер жетті** – есі кіріп, бой жетті; **Ереуіл атқа ер салды** – жсаугершілікке, елін қорғауга аттанды; **Ер жанды** – ереккіті тауір көретін әйел туралы айттылды; **Ер жүрек** – батыл, қайсар кісі; **Ереккөзіндік** – үл, ер адам; **Ер көкірек** – ор мінезді, айбатты; **Ер қаруы бес қару** – қылыш, сойыл, наиза, садақ және шоқпар – ерлер асынып жүретін қару-жарақ; **Ер майдайын баққа бер** – батырды, ер-азаматты бақытқа баста; **Ер мойнында қыл арқан шірімейді** - кісіде кісі ақысы кетпес, түбінде ол да сондай бір жақсылықты қайтарар; **Ер шекіспей бекіспейді** – қақтығысып барып түсінісетін жағдайлар [3, 164-166-б.]. Аталған фразеологиялық тіркестерден “Ереккөзі” концептісінің ассоциативтік-стериотиптік өрісі кеңейеді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең

жақын, күшті, терең ассоциативтік, стериотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылады.

“Ерек” концептісін зерттеген кезде мұлдем айтылмай қоюға болмайтын бір тармақ ол – “Әйел-Ерек” бинарлық оппозициялық жұбы. Олар тұтас дүние бейнесінің паремиологиялық фрагментінде “Әйел/Ерек” болып екі жеке, дербес концептілерді құрайды. Әйел мен еркектің айырмашылығы жоғарыда айтылған барлық критерийлерде оз жынысына сәйкес суреттеледі. “Ерек/Әйел” концептілері арасындағы байланысты “ата-ана”, “әке-шеше”, “қызы-жігіт”, “ұл-қызы”, “бойжеткен-бозбала”, “қалыңдық-куйеу”, “ерлі-зайыпты”, “қатын-бай” сияқты фреймдік тармақтар жіліктеп отырады. Қазақ халқының паремиологиялық дүние бейнесінде былайша өрнектеледі: “Әке-шешем бар болсын, аузы-мұрны жоқ болсын”; “Шешеге қарап қызы өсер, әкеге қарап ұл өсер”; “Ұл - адамның тұрағы, қызы - адамның шырағы”; “Ата-ананың қадірін, балалы болғанда білесің”; “Екі жарты - бір бүтін, ерлі-зайыпты - бір түтін”; “Қызы қылышсыз, жігіт кәдесіз болмайды”, “Қатын жаманы бай қориды”, “Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер”. “Әйел/Ерек” бинарлық концептісінде көшпелі қазақ халқы мәдениетінің тіндік өзегін құрайтын қандық, тектік, туыстық байланысты кескіндейтін өзек бар. Қазақ дүние бейнесінде “Әйел/Ерек” бинарлық оппозициясына қатысты ұғым-түсініктер өте жоғары деңгейде екендігі зерделенді.

Қорытынды

“Ерек” концептісінің ассоциативтік-стериотиптік өрісі кеңіді. Негізгі ерекшелігі – концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең күшті, терең ассоциативтік, стериотиптік таңбалар көмегімен тілдік бейнесі ашылды. Ерек концептісінің тілдік бейнесі оларға ғана тән ерекше критерийлерге бөліп қатастырылды. Гендер концептісі “Ерек пен Әйел” концептісінің жиынтығы бола отырып, олардың бейнесін жеке-дара көрсетіп, гендерлік дәлелдерде ұжымдық көзқарасты білдіріп, тіл арқылы ашыла түсті.

Мақал-мәтедер мен фразеологиялық тіркестер қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде бере отырып, олардың ұлттық рухын көтеру, салт-дәстүрі мен ұлттық болмысты қайта жаңғырту, барлық ұлттар үшін ана тілінің қадірін арттыру, жанұя, отанқорғау мен болашақ ер азаматтарды тәрбиелеу мақсатында ерлердің мәртебесін арттыру лингвистикадағы өте маңызды мәселенің бірі екендігі анықталды. Қазақи дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде “Ерек” - “ер” сөзінен бастау алып “ер-жігіт, ер-корған, ер-намыс, ер-қайрат, ер-

сүйген жар, ер-адамгершілік, ер-ұлт болашағы” сияқты ұғымдармен ұштасып келіп, ұлт санасындағы “ерек” бейнесін ашса, түрік дүние бейнесінде ерек табиғатынан “темпераментті, мейірімді, жұмсақ және өте қарапайым” сонымен қатар, өздерін “асыраушы, қорғаушы” ретінде сезіп, отбасылық дәстүрлерге өте сезімтал және балажан сияқты ұғымдармен, ал, ағылшын дүние бейнесінде ерек туралы идеялар зайдырылған нормалары мен көзқарастар жүйесінде дами отырып, “сыртқы келбет, мінез-құлық, басқаларға қатынасы, салауатты өмір салты, әлеуметтік және саяси көзқарасы” т.б сияқты ұғымдармен ұштасып, ерек бейнесін ашады. Қорыта келе, қазақ, түрік және ағылшын тілдерінде берілген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркес арқылы еректер “**беделді, мәртебесі жоғары, құш қуаты тасыған, ел мен жердің иесі мен қорғаушысы, сөзге берік, мәрт, достықтың кілтін жоғары ұстай білетін, отбасының қорғаны**” сияқты ортақ қасиеттерге ие екендігін көреміз.

“Әйел-Ерек” бинарлық жұбы бөліп зерттеуге келмейтін тұтастық. Әйел мен ерек концептілерінің айырмашылығы жіктелген барлық кретирийлерде өз жынысына сәйкес олардың түрленіп отыруымен нақтыланды. Ол барлық ұлттарда бірдей мағынаға ие бола отырып, тіліне, өмір сұру салтына, дәстүріне қарамастан өзіндік құндылығынан ауытқамайтындығы дәлелденді. Жіктелген категориялар бойынша үш тілде берілген мысалдар арқылы ерек мәртебесінің әйелден жоғары екендігі көрінді. Әйел мен ерек бинарлық жұп ретінде бірін-бірі толықтырып тұратын тұтастық болсадағы, өзара қақтығыстарға толы, бір-біріне көнілдері толмайтын, дейтұрганмен бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын жеке тұлғалар болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Ахмет Баржақсы баласы «Мың бір мақал; Жиырма үш жоктау» – Алматы: Қазақстан, 1993. – 96 б.
2. Шәріпханұлы М. Қазактың мақал-мәтелдері. Үш томдық Астана: «Мастер По» ЖШС, 2011. – 624.
3. Кеңесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, ҚазАССР-нің “Фылым” баспасы, 1977. – 712 бет
4. Мехмет Язган. Түрік халқының мақал-мәтелдері мен жұмбактары. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2008. – 304 бет (Türk atasözleri, deyivleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. С. Элизаде, Ә. Хайдар Баят. Түркі әлемін зерттеу қоры. Стамбул – 1992, 128 б. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedalı) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Л. П. Смит. Фразеология английского языка. Москва, – 1959.

7. Суит Г. Практическое изучение языков. Лондон, Издательство Оксфордского университета, 1964.
8. Маккей А. Структура идиом в английском языке. – Париж, 1969.
9. Кенесбаева У. Ағылшынша-казакша фразеологиялық сөздік. Астана, 2010. 772 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том/ Құраст. Б. Әбдіқасымов, С. Бизаков, Ә. Жұнісбеков және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 752 бет.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Т.Жанұзаков. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. –968 б.
12. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. – 784 б.
13. Сағидолда Г. Түркі-монгол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: «Сарыарқа» баспасы. 2011. – 304 б.
14. Türkçe Sözlük. I. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b. (Түрік сөздігі. И.Парлатир, Н. Гөзайдын, Х. Зүлфикар, Т. Аксу. 1 том. А-Ж. 9 басылым. Анкара, 1998, 1136 б).
15. Хокинс, Дж. Толковый словарь английского языка Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 слов и выражений / Дж. Хокинс, Э. Делаханти, Ф. Макдональд. – М.: Астрель, ACT, 2008. – I-IV, 556 с.
16. Қазақша-ағылшынша сөздік: 30 000 мынға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған / Жалпы редакциясын баскарған: Ж. Тұймебаев, Г. Сағидолда. – Алматы, “Қазығұрт”, 2017. – 440 б.
17. Lakoff R. Language and Woman's Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p. (Лакофф Р. Әйелдердің тілі мен орны. – Кембридж университетінің баспасы. 1973, 80 б)
18. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. –Алматы: Экономика, 2012. –190 б.

References

1. Ahmet Barjaqsy balasy "Myń bir maql; Jıyrma úsh joqtaý" – Almaty: Qazaqstan, 1993. – 96 b.
2. Sháriphanuly M. Qazaqtyń maql-máteleri. Úsh tomdyq Astana: "Master Po", 2011. – 624 b.
3. Keńesbaev I. Qazaq tiliniń frazeologialyq sózdigi. – Almaty, QazaqSSR-niń "Óylym" baspasy, 1977. – 712 b.
4. Mehmet Iazgan. Túrik halqynyń maql-máteleri men jumbaqtary. – Almaty: "Arys" baspasy, 2008. – 304 b (Türk atasözleri, deyivleri ve bilveceleri. Türkçe-Kazakça Karşılaştırmalı. Hazırlayan: Dr. Mehmet Yazgan)
5. S. Álizade, Á. Haidar Bayat. Túrki álemin zertteý qory. Stambýl – 1992, 128 b. ISBN 975-498-057-8 (Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) XVI.yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı. Hazırlayan Samed Alizada, eklörle yayına hazırlayan Prof. Dr. Ali Haydar Bayat. Túkr dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1992. – 128 b)
6. Smit L.P. Aǵylshyn tiliniń frazeologiasy. Máskeý, – 1959
7. Sweet H. Prakticheskoe izýchenie iazykov. London, Izdatelstvo Oksfordskogo ýniversiteta, 1964.
8. Makkei A. Strýktýra idiom v angliiskom iazyke. – Parij, 1969.
9. Keńesbaeva U. Aǵylshynsha-qazaqsha frazeologialyq sózdik. Astana, 2010. 772 b.
10. Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom/ Qurastyrgandar. B. Ábdiqasymov, S. Bizaqov, Á. Júnisbekov jáne t.b. – Almaty: "Arys" baspasy, 2007. – 752 b.

11. Qazaq tiliniň túsindirme sózdigi / T.Januzaqov. – Almaty: Daık-Pres, 2008. – 968 b.
12. Qaïdar Á. Qazaqtar ana tili áleminde (etnolingvistikalyq sóz) Adam. – Almaty: Daık-Pres, 2009. T. 1. – 784 b.
13. Sağıdolda G. Türk-mońgol dúnie beinesiniň tildik fragmentteri. – Astana: "Saryarqa" basasy. 2011. – 304 b. ISBN 978-601-7340-17-9.
14. Türkçe Sözlük. İ. Parlatır, N. Gözaydın, H. Zülfikar, T. Aksu 1. A-J. 9 Baskı. Ankara, 1998, 1136 b.
15. Hokins, Dj. Tolkovyı slovar anglıskogo iazyka Oxford=Oxford Concise School Dictionary: 40 000 slov i vyrajenni / Dj. Hokins, E. Delahantı, F. Makdonald. – M.: Astrel, AST, 2008. – I-IV, 556 c.
16. Qazaqsha-aǵylshynsha sózdik: 30 000 myńga jýyq sóz ben sóz tirkesteri qamtylgan / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan: J. Túimebaev, G. Sağıdolda. – Almaty, "Qazyǵurt", 2017. – 440 b.
17. Lakoff R. Language and Woman's Place. Cambridge University Press. 1973, 80 p.
18. Shoqym G. Genderlik lingvisika negizderi. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 b.

Özet

Makalenin manevi özünü, Kazakça, Türkçe ve İngilizce'de kavramsal alanının kollarından biri olan "erkek" kavramının toplumsal cinsiyet konuları ile birlikte incelenmesi oluşturmaktadır. Dil-kültür çalışmaları öğretiminin bir dalı olarak kabul edilen Kazak, Türk ve İngiliz halklarının kalıp ifadeler ve atasözlerinin paramiolojik fonu, "erkek" kavramının çalışmasında dil aracının değerini artırmaktadır. Dünyanın dilsel imajını, değerli içeriğini ve kültürel klişeleri vurgulamak için dilsel bir ilgi aracı olarak hizmet ederler. Dünyanın imajını dilsel ve kültürel açısından tanımlar. Makalenin temel amacı, "erkek" kavramını Kazakça, Türkçe ve İngilizce'nin kalıp ifadeler ve atasözleri üzerinden incelemek, dünyanın dilsel imajının ulusal ve kültürel özelliklerini belirlemektir. Kullanılan örnekler, "erkek" kavramının yeniden yapılandırılmasına ve Kazakça, Türkçe ve İngilizce olarak verilen ifadelerdeki kavramların kategorize edilme parametrelerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Popüler deyimler ve atasözleri, Kazak, Türk ve İngiliz halklarının ulusal yaşamını ve bilincini yansıtır. "Erkek" kavramının dilsel görüntüsünü ortaya çıkarmak için farklı yönleri analiz edilir. Erkekler için nominal seçimler yapmak için kullanılırlar. Seçim kriterlerinin temel amacı, gerçek "erkek" kavramının imajının dilsel imajını belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: erkek kavramı, kalıp ifadeler, atasözü, cinsiyet kriterleri, linguokültürel çalışmalar
(G. Abdimaulen, İ. Şahin. Kazak, Türk ve İngiliz Dünya Görüşünün Deyimsel Parçası: "Erkek" Kavramının Ulusal ve Kültürel Özellikleri)

Аннотация

Духовным стержнем статьи является изучение концепта “Мужчина” в совокупности с гендерной проблематикой, которая является одной из ветвей концептуального поля казахского, турецкого и английского языка. Паремиологический фонд устойчивых выражений и пословиц казахского, турецкого и английского народа, являющийся частью обучения лингвокультурологии, характеризует ценность языкового средства изучения концепта “Мужчина”. Они служат языковым инструментом, представляющим интерес в выделении языковой картины мира, его ценностного содержания и культурных стереотипов. Описывает образ мира с лингвистической и культурной точки зрения. Используемые примеры позволяют реконструировать концепт “Мужчина” и определить параметры категоризации понятий в составе словосочетаний, выраженных в казахском, турецком и английском языке. Популярные фразеологизмы и пословицы раскрывают образ национальной жизни и познания казахского народа. Анализируются их типы разнонаправленности с целью раскрытия лингвистической картины концепта “Мужчина”. Через них проводятся номинационные выборки для мужчин. Суть критерия отбора раскрывает языковой образ концепта “Мужчина”.

Ключевые слова: концепт “Мужчина”, фразеологические выражения, пословица, гендерный критерий, лингвокультурология
(Г. Абдимаулен, И. Шахин. Фразеологический фрагмент казахского, турецкого и английского мировоззрения: национально-культурные особенности концепта “Мужчина”)